

זיכרון ומורשת בקהילות מהגרים ועקורים: יוצאי הקהילות היהודיות של מחוז מרמורש

מנחם קרן-קרץ

בין מולדת לפזורה

אחת המטלות החשובות שנטלו על שכמם חוקרים ומורים של תקופת השואה היא לימוד מעמיק של תולדות הקהילות היהודיות שחרבו בה. גם אלפי ספרי היזכור שהוציאו לאור מגוון אנשים וארגונים לא הסתפקו בתיאור תקופת השואה בלבד אלא ייחדו מקום נרחב לתיאור חיי הקהילות היהודיות שהיו בכפרים, בעיירות ובערים טרם חורבנם.¹ הדברים נכונים גם בנוגע למיזמים החינוכיים העוסקים בשואה, המספרים גם את סיפורן של הקהילות שחרבו.²

הנחת היסוד המובלעת בכל המחקרים והפעילויות הללו היא כי הקהילה השייכת למקום מסוים, הייתה אותה קבוצת יהודים אשר התגוררה באותו מקום בפועל. המציאות לעומת זאת הייתה מעט אחרת, משום שבני הקהילה אשר היגרו ממנה לארצות אחרות לא איבדו את הזיקה למקום מוצאם והמשיכו לראות בעצמם קשורים קשר דתי, חברתי ותרבותי לקהילה שבה עוצבה דמותם בשנות חייהם הראשונות.

כיום, כאשר רוב רובן של הקהילות שחרבו בשואה כבר זכו לתיאור ולמחקר פרטני, יש מקום גם לבחינת קבוצות המשנה שלהן, כלומר לאותן קהילות מהגרים שקמו בתפוצות ישראל שמחוץ לאירופה ושמרו על תחושת זהות וקרבה עם קהילותיהן המקוריות. בארץ ישראל למשל, התארגנו במקרים רבים קהילות ושכונות שהוקמו על סמך מקום מוצא משותף ושמרו את התרבות ואת המסורות הדתיות שהיו ייחודיות לו. גם בערים הגדולות של ארצות הברית, שאליהן הגיעו מרבית המהגרים, הוקמו אלפי ארגוני מהגרים, ומרביתם התארגנו על סמך מקום מוצא משותף (לאנדסמאנשאַפֿטן).³

קהילות המהגרים של יוצאי אותו מקום יישוב שמרו על זהות נבדלת מזו של קהילות מהגרים ממקומות אחרים. הדבר בא לידי ביטוי בהשתייכות לבית כנסת נפרד שבו נשמרו

1. ראו למשל ויין, תשל"ג; פרידלנדר, תש"ן; שפירא, 1997.

2. ראו למשל קרן, תשנ"ח; כהן, 2013; גבע, 2017.

3. ראו למשל סויר, 1986, קגנוף, 1986; קליגר, 1989; קליגר, 1991.

המנהגים הדתיים של מקום המוצא, בעריכת אירועים חברתיים נפרדים, בשימוש בשפה ובדיאלקט ייחודי, בשימור סיפורי העם והמוזיקה, בשמירה על המטבח המקורי, בהקמת ארגוני סיוע וסעד נפרדים, בנישואים בין חברי הקהילה ובקבורה בחלקות נפרדות בבתי העלמין.

אחדות מן הקהילות שימרו את הקשר בין חבריהן גם באמצעות כתבי עת, שדיווחו הן על הפעולות המקומיות והן על הנעשה במקומות מוצאם. קהילות המהגרים שמרו על קשרים הדוקים עם החברים ועם בני המשפחה שנותרו באירופה, סייעו להם בתרומות וקלטו את המהגרים שבאו ממקומות המוצא שלהם. פעילותן הקיבוצית של קהילות המהגרים הללו התעצמה במחצית הראשונה של המאה ה־20 והגיעה לשיאה בעשורים שלאחר השואה. כיום, לאחר שכבר נפטר רוב דור המהגרים המקורי, עבר שרביט ההנצחה ושמירת הזיכרון לבני הדור השני והשלישי.

יהדות מרמורש

מרמורש (Marmaros, Maramaros, Maramureș) היה שמו של אחד מכשבעים מחוזות של 'הונגריה הגדולה', כלומר ממלכת הונגריה ההיסטורית שהתקיימה מאות בשנים עד שהתפרקה במלחמת העולם הראשונה. גודלו של המחוז, ששכן בקצה הצפוני־מזרחי של המדינה וגבל בגליציה, היה כמחצית מזה של מדינת ישראל בימינו. מאחר שמרבית שטחו הייתה הררית ומיוערת, הייתה ההתיישבות בו דלילה, ואפילו ביישוביו העירוניים המעטים לא עלה מספר התושבים על 20,000 נפש.⁴

בשטח רחב ידיום זה התגוררו כ־75,000 יהודים ביותר מ־150 יישובים, רובם כפרים ועיירות קטנות. מרבית היהודים היגרו למרמורש מגליציה הסמוכה לאחר שהונגריה פתחה מחדש את שעריה לכניסת יהודים בתחילת המאה ה־19 ובמיוחד באמצעה. להתיישבות היהודית במרמורש ובסביבתה היה אופי ייחודי ושונה מזה שהיה לה במקומות אחרים במזרח אירופה.

זמן קצר לאחר שקמו בה הקהילות היהודיות הראשונות, ובעקבות משבר רוחני קשה שחוותה בהשפעת תנועתו המשיחית של יעקב פרנק, הפכה היהדות במרמורש לשמרנית ולקנאית. היא הגנה על עצמה בתוקף מפני חדירתן של השפעות זרות, כמו המודרנה, החילון, הלאומיות היהודית, השימוש בשפות זרות או הרפורמה הדתית. הדרך העיקרית לכך הייתה הזדהותם של מרבית יהודי מרמורש עם החסידות, והם קיבלו עליהם את מרותם של אדמו"רים חסידיים שקבעו את משכנם בעיירות המחוז או התגוררו בגליציה הסמוכה.

4. על תולדות יהודי מרמורש ראו גרוס וכהן, 1983; קרן־קרץ, 2013.

שלא כמרבית יהודי אירופה, שעסקו במסחר ובתעשייה, רבים מיהודי המחוז עסקו בחקלאות או בעיבוד ובשיווק של תוצרת חקלאית. לכן הייתה למראה שכיח בסביבה דמותם של יהודים חסידיים מגודלי זקן ופאות העוסקים בעבודות השדה, חורשים וזורעים, רועים צאן ובקר, מגבנים גבינות, טוחנים קמח, טווים צמר או חוטבים עצים ביערות הנרחבים. עם זאת יהודים פשוטים אלו, שרובם היו חסרי השכלה כללית ואפילו תורנית, פסקו ממלאכתם בשבתות ובימי חג, לבשו את בגדיהם הטובים ביותר וצעדו ברחובות הבוציים של הכפר אל אחד ממאות בתי הכנסת ובתי המדרש שפעלו במחוז.

השמרנות המחשבית והדבקות במסורת הדתית היו לסימן ההיכר המובהק של יהודי המחוז. כל הילדים ללא יוצא מן הכלל קיבלו את השכלתם היהודית בחדר, ורק יחידים נשלחו ללמוד בבתי הספר המעטים שפעלו בסביבה. המוכשרים שבהם, ומי שלהוריהם הייתה היכולת לממן זאת, המשיכו את לימודיהם גם באחת הישיבות שבסביבה. הגדולה שבהן הייתה הישיבה החסידית שפעלה בעיירה סיגט, היא בירת המחוז; ישיבה גדולה אחרת, שלמדו בה בנוסח הונגרי לא־חסידי, פעלה בעיירה השנייה בגודלה – חוסט. גם הבנות זכו ללמוד שנים אחדות בחדר, אולם לאחר מכן חזרו לבתיהן, ושם למדו את דרכי ניהולו של הבית היהודי מן הסבתות, מהאימהות ומהאחיות הגדולות.⁵

בעקבות התבוסה של מעצמות המרכז במלחמת העולם הראשונה, הונגריה, שהייתה אחת מהן, איבדה כשני שלישים משטחה ובהם גם את מחוז מרמורש, והוא חולק: חציו הצפוני צורף לחבל קרפטורוס, שהיה אחד מארבעת החבלים שמהם הורכבה צ'כוסלובקיה, ואילו החלק הדרומי נותר בידיה של רומניה ושמר על זהותו הגאוגרפית הנפרדת. גם לאחר הסיפוח למדינות זרות המשיכו יהודי מרמורש משני צידי הגבול לשמר את המסורת היהודית־הונגרית ולדבוק באורח החיים החרדי־חסידי.

בתקופה שבין המלחמות התרחשו שני תהליכים הפוכים במרמורש, הן בחלק הרומני הן בחלק הצ'כוסלובקי. מצד אחד עלה כוחה של התנועה הציונית, שקידמה אורח חיים מודרני, וזה סחף חלק מן הצעירים הדתיים לאמץ אורח חיים ציוני־חילוני. מצד אחר התחזקה מאוד היהדות המסורתית. בתקופה זו גדל מספר הישיבות, ואיתן גדל גם מספר הרבנים והאדמו"רים. בכל הכפרים הוקמו ארגוני צדקה ודת, ובתי המדרש שקקו חיים כל שעות היום. לפיכך היה המחוז מקור של 'כלי קודש', ובני מרמורש היו לרבנים, דיינים, שוחטים, מלמדים, חזנים ומוהלים בקהילות רבות ברומניה, בהונגריה, בפולין, בארץ ישראל ובארצות הברית. בכך הצדיקה מרמורש את המוניטין שיצא לה ברחבי העולם היהודי כמרכז הקנאות הדתית, ובמונחים בני זמננו אפשר לכתותה 'מאה שערים של יהדות מזרח אירופה'.

5. על החינוך היהודי במרמורש ראו קרן־קרץ, 2021. על הישיבות ראו פוקס, 1987-1979, א, עמ' 478-558, ב, עמ' 308-327.

המצב הכלכלי הקשה ששרר במחוז הנידח דחף חלק מיהודי מרמורש להגר למדינות אחרות. אחדים מהם חזרו לגליציה, שממנה באו הם או אבות אבותיהם, ונטמעו באוכלוסייה המקומית בלי ששמרו על זהותם הנפרדת. קבוצה קטנה אחרת של מהגרים עלתה לארץ ישראל והקימה בצפת ובירושלים קהילות קטנות של יוצאי מרמורש. עולים אלו נתמכו הן על ידי כולל יוצאי הונגריה, הוא כולל שומרי החומות,⁶ כולל זיבנברג, שדאג לרווחת יוצאי חבל טרנסילבניה, שמחוז מרמורש היה חלק ממנו, והן על ידי שני כוללים נפרדים למרמורש, האחד של חסידי ויז'ניץ והאחר של חסידי השושלת שהתפתחה בעיר סיגט. בסוף המאה ה־19, עם פתיחת שערי ארצות הברית להגירה ממזרח אירופה, עזבו צעירים רבים את בתיהם והתיישבו במדינת הזהב – 'די גאָלדענע מדינה' – היא ארצות הברית של אמריקה. שם, בהתאם למסורת היהודית המקומית, הם הקימו ארגונים שחיברו בין יוצאי הערים או העיירות ממזרח אירופה ותמכו בהם. ארגוני יוצאי הקהילות – ה'לאַנדסמאַנשאַפֿטן' – היו אבן היסוד של חיי הקהילה היהודית באמריקה. הם הקימו בתי כנסת, ארגוני סיוע, מוסדות צדקה ובתי עלמין. כחלק מפעילותם הם ביקשו לשמר לא רק את הקשר בין המהגרים ובין הקהילות שעזבו מאחור, אלא גם לשמר ולהנציח את החיים בעיירות מוצאם.⁷

במהלך מלחמת העולם השנייה סופחו להונגריה חלק מן השטחים שנקרעו ממנה בסוף מלחמת העולם הראשונה. בשטחים הללו היו חבל קרפטורוס, שכלל את חלקו הצפוני של מחוז מרמורש ההיסטורי, והחלק הצפוני של חבל טרנסילבניה, שבו היה חלקו הדרומי של המחוז. בשנת 1944 הוכנסו יהודי מרמורש לגטאות עם מרבית יהדות הונגריה, ובתוך זמן קצר שולחו למחנות ההשמדה. כ־60,000 מיהודי מרמורש נספו בשואה.

קהילות המהגרים יוצאי מרמורש בארץ ישראל ובאמריקה לפני השואה

העדות הראשונה על הקמת מסגרת מאורגנת של יהודי מרמורש מחוץ להונגריה נמצאת במכתב שנשלח מארץ ישראל בשנת 1860 ובו מתח הכותב ביקורת על תפקודו הלקוי של כולל מרמורש שפעל בצפת.⁸ פעילות הכוללים התרחבה כאמור גם לירושלים, ובתחילת המאה ה־20 הוקם בעיר העתיקה בית מדרש של חסידי סיגט. עם השנים, היות שרבים

6. קרן־קרץ, 2020.

7. ברידערלעכקייט, 1936; לאַנדסמאַנשאַפֿטן, 1938 (הספר כולל רשימה של כ־750 ארגונים); וייסר, 1985; קליגר, 1992; גלעד, 2016.

8. חשבון, תרס"ט; בן־מנחם, תשי"ח, עמ' 50–59.

מעולי מרמורש התגוררו בבתי אונגריין שמחוץ לחומות, עבר בית המדרש לשכונת בתי מילנר הסמוכה.⁹

עד להקמתה של התאחדות עולי מרמורש בארץ ישראל בתחילת שנות השלושים של המאה ה-20, שמרו יוצאי מרמורש החרדים בקפדנות על התנהלותם הדתית הבדלנית, התרחקו מארגונים דתיים 'פשרניים' כמו המזרחי ואגודת ישראל ושימרו בקנאות את המחלוקות האידאולוגיות בין הקבוצות החסידיות שפעלו במחוז. הם נמנעו מלהקים ארגונים חברתיים חדשים והתירו רק את פעילות הצדקה של הכוללים.¹⁰

בשנות השלושים, בעקבות סגירת גבולותיה של אמריקה להגירה חופשית ובשל הידרדרות המצב הכלכלי במרמורש, תמכו גם הרבנים הקנאים ביוזמות לעלייה מאורגנת של ציבור חרדי. לכך התלווה גם הצורך בכוחות עובדים בעלי הכשרה וניסיון בעבודה חקלאית. לדוגמה, באמצע שנות השלושים פעל נציג התאחדות האיכרים יששכר סיטקוב להבאתם של מאות מיהודי מרמורש, ורבים מהם התיישבו במושבה רחובות וייסדו בה קהילה דתית-חרדית וכן בית כנסת ותלמוד תורה משלהם.¹¹ קבוצה אחרת התיישבה בירושלים, התארגנה בהתאחדות עולי מרמורש ופעלה כמה שנים כארגון עצמאי עד שהצטרפה אל ארגון עולי הונגריה.¹² בעלי כישרון הכתיבה שבעולים, כמו הביבליוגרף נפתלי בן-מנחם, המו"ל והעורך אליהו בלאנק והמשורר אביגדור המאירי, נתנו ביטוי לזיכרונותיהם ממרמורש מעל דפי העיתונים שכתבו בהם.¹³

מספרם של העולים לארץ ישראל לא עלה על כמה מאות, אך לארצות הברית היגרו עם השנים, ובייחוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אלפים רבים מיהודי מרמורש. הם התיישבו בעיקר בניו יורק אך גם בקליבלנד, בסינסינטי, בשיקגו ובלוס אנג'לס והתארגנו במגוון ארגונים שהנציחו את עיירות מוצאם בשמות הקהילות, בשמות בתי הכנסת או בשמות בתי העלמין שהקימו. כמו כן הם ערכו אירועים ציבוריים שבמרכזם עמדו הזיכרונות המשותפים והקשר עם החברים ובני המשפחה שנותרו באירופה.¹⁴ ראשוני המהגרים

9. קרן-קרא, 2014.

10. בשנת 1913 נסמכו יוצאי מרמורש על הכוללים של הונגריה, זיבנברג (טרנסילבניה), כולל ויז'ניץ וכולל מרמורש (אף הוא של חסידי ויז'ניץ). בשנת 1921 כבר פעל כולל נוסף של חסידי סיגט. ראו פריימן, 1913; פריימן, 1921.

11. **קול ישראל**, 1.8.1935, עמ' 4; **דאר היום**, 27.11.1935, עמ' 1; תדהר, 1958, ה, עמ' 2,165; פיקסלר, ללא שנה.

12. חלק ממסמכי ההתאחדות ברשותי.

13. **דאר היום**, 18.6.1936, עמ' 6; **הצפה**, 11.4.1938, עמ' 3; שם, 11.5.1938, עמ' 3; שם, 15.3.1940, עמ' 5; שם, 1940, 5.4. עמ' 5.

14. ברשימת הארגונים שהיו מסופחים לפדרציה של יהודי מרמורש אפשר למנות ארגונים של יוצאי הכפרים האלה: בורשה, בָּרָב, דרגומירשט, אונטריושו, אויבריושו, קנניה, קרצ'ניב, לאורדינה, פוליאן-רוסקובה, ראחוב, רוזבליה, סרב, סליש, סיטשל, סלוטבינה, סיגט, וואד. זאת נוסף על כמה ארגונים שנעזדו לכלל

התרכזו סביב קהילת 'חברה אגודת אחים אנשי מרמורש' ובית הכנסת שהקימו לעצמם באיסט סייד שבמנהטן עוד בשנת 1901.¹⁵ לאחר מלחמת העולם הראשונה החל לפעול גם בה כולל מרמורש ד'אמריקה, שייסד הרב שאול אלטר פפר, ותמך אף הוא בעולים ממרמורש.¹⁶ ובית הכנסת של חסידי ויז'ניץ יוצאי מרמורש הוקם בשנת 1922.¹⁷

ככל שגדל מספר המהגרים ונוספו דורות של צאצאים שכבר היו ילידי אמריקה ולא הכירו את המסורת של 'הבית הישן', גבר הצורך בשימור זיכרון החיים במרמורש ובתיעוד העבר. ראשית הפעילות החלה על גבי הירחון **אפריון**, שיצא לאור בניו יורק. בדיווחים מראשית שנות העשרים תיארו הכותבים הן את תולדות יהודי מרמורש, הן את חייהם הנוכחיים והן את הפעילות המאורגנת של יוצאי מרמורש באמריקה למען אחיהם באירופה. בשנת 1926 כבר דיווח העיתון כי בניו יורק לבדה התגוררו יותר מ-5,000 יוצאי מרמורש שהיו מאורגנים במסגרת תרבותית-קהילתית.¹⁸

כן דיווח העיתון על הרבנים שהיגרו לאמריקה ומונו לרבני הקהילות המקומיות של יוצאי מרמורש בערים למיניהן. אחד מהם, הרב מנחם אקשטיין, חובב ספר שהביא איתו לאמריקה את ספרייתו הגדולה, התמנה לרב קהילת יוצאי מרמורש בקליבלנד. רב אחר, יקותיאל יהודה גרינוואלד, היסטוריון ואיש ספר, הנהיג את אחת מקהילות יוצאי מרמורש בניו יורק, ואחר כך השתקע בקולומבוס שבאווהיו; והרב מאיר הכהן מונה לרב בקהילת חסידי ויז'ניץ־מרמורש בברוקלין שבניו יורק.¹⁹

בראשית שנות השלושים כבר הצדיק מספר העולים ממרמורש הוצאת כתב עת משל עצמם. כתב העת הדו־לשוני, ביידיש ובאנגלית, נקרא **דער מאראמארָשער זשורנאל** (*The Marmaros Journal*), ויצא לאור בפעם הראשונה בינואר 1934. את כתב העת הוציאה לאור חברת הסעד הראשונה של צעירי מרמורש (First Marmaros Young Men's Aid Society) שהחלה לפעול כבר בשנת 1912, והגיליון הראשון דיווח על התארגנותה של חברה זו.²⁰ לצד תיאור הפעילות המקומית ייחד העיתון גם מאמרים לתיאור החיים במרמורש. מגמה זו של שילוב בין תיאור חיי המהגרים יוצאי מרמורש באמריקה ובין התרפקות על

יוצאי מרמורש. נוסף על ארגונים אלו, שפעלו בניו יורק ובסביבתה, קמו עוד ארגונים של יוצאי מרמורש בערים אחרות.

15. קאנסטיטושאן, 1927.

16. **דער מאָרגען זשורנאַל**, 15.4.1915, עמ' 7; שם, 4.9.1918, עמ' 9; שם, 10.3.1919, עמ' 6.

17. גרוס וכהן, 1983, עמ' 50 (אנגלית); **דער מאָרגען זשורנאַל**, 12.8.1912, עמ' 8; שם, 11.1.1916, עמ' 2. בית כנסת אגודת חברים אנשי מרמורש נוסד בשנת 1901 במנהטן, ובה נוסד גם בית כנסת אגודת אחים אנשי מרמורש־ויז'ניץ בשנת 1922. <https://www.jstor.org/stable/pdf/23601019.pdf>.

18. **אפריון**, חשוון תרפ"ד, עמ' 31; שם, אדר תרפ"ד, עמ' 103; שם, תשרי תרפ"ה, עמ' 20; שם, אדר תרפ"ה, עמ' 152; שם, ניסן תרפ"ה, עמ' 200; שם, שבט תרפ"ו, עמ' 111, 139; שם, שבט תרפ"ח, עמ' 136.

19. שם, אדר תרפ"ה, עמ' 154; שם, אייר תרפ"ו, עמ' 1; שם, חשוון תרפ"ח, עמ' 56.

20. **דער מאראמארָשער זשורנאַל**, ינואר 1934, עמ' 1 (באנגלית).

העבר במזרח אירופה נמשכה גם בגיליונות הבאים. לדוגמה, העיתון תיאר את ה'שנוררים' שסבבו בקהילות במרמורש ואספו כסף הן בעבור המוסדות הציוניים הן בעבור המוסדות החרדיים, או את התנגדותו של הרבי מסיגט לפתיחת ספרייה עברית בעירו.²¹

בשנת 1938 כבר חגג העיתון חמש שנים להוצאתו לאור ו־25 שנים להקמת הארגון. בשנים אלו החלו לקום ארגונים נוספים של יוצאי מרמורש, הן כאלה שנסדו על בסיס מוצא מאותו מקום יישוב הן אגודות של יוצאי מרמורש במגוון ערים באמריקה. כדי ליצור מסגרת משותפת לעשרות הארגונים הללו, הוקמה במאי 1942 הפדרציה של יהודי מרמורש באמריקה, ואף היא החלה בארגון פעילות חברתית ובהפצתו של הירחון הדו־לשוני **דער מאַראַמאָראָשער שטימע** (*The Maramorosh Federation Monthly*). חלק גדול מפעילות העיתון בתקופה זו יוחד למעקב אחר גורלם של יהודי מרמורש בשואה, לגיוס כסף בעבור הניצולים ולניסיון לאתר קרובי משפחה.²² כן פרסם העיתון את הוצאתו לאור של ספרו של ההיסטוריון הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, שהפך למשימת חייו את כתיבת תולדות יהודי הונגריה בכלל ואת הנצחתה של יהדות מרמורש בפרט.²³

פעילות ההנצחה בשנים שלאחר השואה

לפני השואה לא עלה על דעתם של המהגרים למדינות אחרות כי קהילות המקור שבאו מהן תחדלנה מלהתקיים. לכן אם שמרו קהילות המהגרים על קשר עם הקהילות שמהן באו, זה היה בעיקר כדי לחזק את זהותן הפנימית הנפרדת וכדי להנחילה לדור הצעיר. לעומת זאת לאחר השואה כל שנותר לבני הקהילות היה רק הזיכרון של החיים שלפניה. הנצחתו של זיכרון זה, מלבד מילוי החוב המוסרי שחשו המהגרים והניצולים כלפי מי שלא שרדו, שימש גם כדי לחזק את הזהות החברתית הנבדלת בקהילות המהגרים שקהילות המקור שלהם נחרבו. לפיכך היקף פעילות ההנצחה עלה לאין שיעור על זה שהיה טרם השואה.

לאחר השואה, שבה נספו על פי ההערכות יותר מ־80% מיהודי מרמורש, הגיעו הניצולים למדינות רבות בעולם, אולם רובם התיישבו בישראל ובארצות הברית. בישראל התקבצו העולים בהתאחדות יוצאי מרמורש, שהוקמה מחדש לאחר קום המדינה. באמצעות תרומה גדולה מהפדרציה שבארצות הברית ובסיוע ההסתדרות הציונית הקימה ההתאחדות את

21. שם, אפריל 1936 (בידיש).

22. **מאָרגען זשורנאַל**, 30.3.1946, עמ' 16; שם, 7.7.1946, עמ' 10; שם, 3.1.1947, עמ' 12.

23. **די מאַראַמאָראָשער שטימע**, סיון־תמוז תש"ז, עמ' 29. בספריו: גרינוואלד, 1909; גרינוואלד, 1923; גרינוואלד, 1945.

חברת 'משכנות מרמורש', וזו בנתה את שיכון מרמורש בבני ברק.²⁴ הבניינים הראשונים, שכללו כמה עשרות דירות, נחנכו בשנת 1951, אולם התוכניות להקמת בניינים נוספים בבני ברק ולבנייתו של שיכון יוצאי מרמורש בקריית אתא לא יצאו אל הפועל.²⁵ עוד קבוצה של עולים חדשים ושל מתיישבים ותיקים חברה לרבי חיים מאיר האגר, מנהיגה של חסידות ויז'ניץ, שהייתה החצר הפופולרית במרמורש, והתיישבו בשיכון שהקים בתחילת שנות החמישים בדרום בני ברק. קבוצת חסידים אחרת נענתה לקריאתו של רבי יואל טייטלבוים – הרבי מסאטמר – שנולד למשפחה חסידית בסיגט והקים גם הוא שכונה לחסידיו בבני ברק באותה תקופה. שתי החצרות הללו משמרות עד היום באופן חי ותוסס את זכרה של מרמורש החסידית.²⁶ עוד מהגרים הצטרפו לחצרות חסידיות קטנות אחרות, שנשאו אף הן את שמות הכפרים והעיירות ממרמורש שפעלו בהם הצדיקים, ובהן ספינקא, ביטשקוב, חוסט וקרטשנייב.

הניצולים יוצאי מרמורש התיישבו בעוד מקומות. רבים מהם התרכזו בתל אביב, שבה כבר פעלה קהילה פעילה של יוצאי מרמורש שהתארגנה סביב בית כנסת יבנה, שהיה בית הכנסת החסידי המרכזי בעיר.²⁷ נשיא בית הכנסת יוסף יצחק רוטנברג, איש עסקים שהיה בעבר תושב סיגט, שימש גם נשיא התאחדות יוצאי מרמורש, ועם הפעיל הציוני אליהו בלאגנק ניצח על הקמת השיכון בבני ברק.²⁸ קבוצה אחרת התיישבה בבניינים הנטושים בגבעת עלייה שביפו.²⁹ גם קבוצות האיכרים יוצאי מרמורש שעלו בעליית סיטקוב והתיישבו ברחובות עוד לפני השואה, זכתה לתוספת נכבדה של מצטרפים חדשים, וחקלאים יוצאי מרמורש התיישבו גם בכרם בן זמרה.³⁰

ספרי זיכרונות והנצחה

על אף אופייה השמרני של יהדות מרמורש, בזכות תעשיית הדפוס העברי המפותחת שפעלה במחוז, ובייחוד בבירה סיגט, התפתחה במקום תרבות עשירה של יצירה עיתונאית

24. **מָאָרְגֶּנְ זְשׁוּרנָל**, 24.7.1949, עמ' 18; **דבר**, 14.10.1949, עמ' 10; **הבקר**, 7.12.1949, עמ' 2; **חרות**, 7.12.1949, עמ' 4.

25. **הבקר**, 21.1.1951, עמ' 4; **מעריב**, 23.1.1951, עמ' 3; **מָאָרְגֶּנְ זְשׁוּרנָל**, 23.9.1955, עמ' 16; **הצפה**, 3.4.1960, עמ' 3; גרוס וכהן, 1983, עמ' 51 (אנגלית).

26. **חנוכת הבית**, תשנ"ח (על הקמת שיכון ויז'ניץ); **מראש צורים**, תשע"ב (על הקמת שיכון סאטמר).

27. קרן־קרץ, 2020.

28. **הצפה**, 4.7.1978, עמ' 3.

29. שם, 17.7.1955, עמ' 4.

30. **מעריב**, 9.11.1953, עמ' 2; שם, 5.2.1954, עמ' 3; **שעים**, 24.5.1957, עמ' 8; **דבר**, 15.3.1957, עמ' 22.

וספרותית בהיקף יוצא דופן. מסוף המאה ה־19 ועד לשואה יצאו לאור במרמורש יותר משלושים כתבי עת ועיתונים יהודיים במגוון שפות ונושאים, לרבות ארבעה כתבי עת ספרותיים. זאת מעבר לעיתונים ולכתבי העת שנועדו לאוכלוסייה הכללית, שגם בהפקתם ובכתיבתם היו היהודים מעורבים.³¹ אל היבול העיתונאי הצטרפה גם הפקתם של מאות ספרים יהודיים שנדפסו באות עברית. מרביתם היו אומנם ספרי קודש, אולם כשבעים ספרים שנדפסו במרמורש לפני השואה היו ספרי עיון, פרוזה ושירה.³²

מחברי מרמורש, שכולם קיבלו את חינוכם בחדר ובבית המדרש, קיבלו את השראתם מן הנעשה במחוזות גידולם, ורבים מהם ייחדו פרקים – או אף ספרים שלמים – לתיאור הווי החיים בעיירות ובכפרים שנשמרה בהם המסורת היהודית כבימים ימימה.³³ מסורת זו של כתיבת זיכרונות ותיאורים של 'בית אבא' נמשכה ביתר שאת לאחר השואה. הידוע ביותר מהסופרים המקצועיים שמוצאם ממרמורש והיטיבו לתאר את סביבת ילדותם היה חתן פרס נובל הסופר אלי ויזל. בשנת 1956 כתב ויזל את ספרו **און די וועלט האָט געשוויגן** ('העולם שתק' המבוסס על זיכרונותיו מחייו בסיגט ערב השואה ובמהלכה). עיבודו המקוצר של הספר, שכתרו **הלילה**, הקנה לו תהילת עולם והפך את שואת יהודי העיירה סיגט למוכרת למאות מיליוני קוראים בעשרות שפות ברחבי העולם.³⁴ באותה שנה הוציא לאור גם המחבר יוסף הגלילי (פיקל) את ספר זיכרונותיו על הכפר הקטן טורון.³⁵ ויזל הוסיף ופרסם עוד כמה ספרים שבהם שימשה דמותה של העיר סיגט ציר מרכזי לעלילה. אחרים מיוצאי מרמורש, ובהם רבים שלא היו מחברים מקצועיים, המשיכו ופרסמו ספרים שהנציחו את כפריה ועיירותיה. כיום, קצת יותר משישים שנה לאחר שראו אור ספרי הפרוזה והזיכרונות הראשונים לאחר השואה, אפשר למנות יותר ממאה ספרים שכולם עוסקים באופן מלא או חלקי בקהילות היהודיות שהיו בעיירות ובכפרים של מחוז מרמורש לפני השואה. חלקם סיפורי פרוזה ואחרים ספרי זיכרונות תיעודיים. חלקם נכתבו בעברית וביידיש, ואחרים במגוון שפות לועזיות. יש שכתבו אותם סופרים מקצועיים, ואחרים הוציאו לאור אנשים פרטיים בהוצאות משפחתיות מצומצמות. חלקם תיארו את המתרחש בעיירה או בכפר אחד, ואחרים תיארו את הנעשה בכמה כפרים או במחוז כולו. יש מן המחברים שתיארו אירועים משפחתיים, ואחרים הפכו את כתיבת הספר למפעל הנצחה של ממש וליקטו בדקדקנות פרטי מידע וזיכרונות רבים.³⁶

31. קרן קרץ, 2014.

32. בן־נחם, תשי"ח; קרן קרץ, 2013, עמ' 274–207.

33. גוטליב, 1933; שנבל, 1936; אפשן, 1939; א' פולק, "מרמורש", **יינג מאַראַמאָראַש**, מרץ 1941, עמ' 3; ו"ד איזראעל, "מאַראַמאָראַשענער", שם, עמ' 7–14; שנבל, 1942; טמבור, 1975; בש, 1978.

34. קרן קרץ, 2020.

35. הגלילי, תשט"ז; ויזל, תשט"ז.

36. ראו רשימה חלקית הכוללת כמה עשרות ספרי זיכרונות אצל קרן קרץ, 2013, עמ' 202–206.

במהלך רוב המאה העשרים היה חלקם של החרדים בתיעוד כמעט זניח, אולם עם תחילת המאה ה-21 החלו מחברים חרדים, בדרך כלל חסידים, לפרסם מונוגרפיות שכל אחת מהן מוקדשת לקורותיה של הקהילה חרדית בכפר קטן ולתיאור דמותם של הרבנים והאדמו"רים שפעלו בו. כאשר הלך והידלדל דור העדים המקורי, המשיכו בניהם, נכדיהם וניניהם של תושבי מרמורש להנציח את חייהם שם.³⁷ מגמה זו קיבלה ביטוי גם בעיתונות החרדית, ובמיוחד זו החסידית, ששולחת מדי פעם כתבים לקהילות החרבות של מרמורש בניסיון לאתר עדויות ושאריות שיאפשרו תיאור מחודש של החיים בהן.

אל פעילות ההנצחה שעשו אנשי ספרות מקצועיים או חובבים הצטרפו בשנות השבעים גם כמה חוקרים מומחים. אחדים מהם עסקו בתיעוד הפולקלור הלשוני הייחודי של יהודי מרמורש,³⁸ חוקרים אחרים תיעדו את הסיפורים העממיים,³⁹ ויש מי שתיעדו את המסורת המוזיקלית הייחודית במרמורש.⁴⁰ פרויקט יוצא דופן נבע מיזמה של קבוצת מוזיקאים לא יהודים, שבעקבות מחקר היסטורי הוציאו לאור דיסק ובו שירים ומנגינות של יהודי מרמורש.⁴¹

פעילות ההנצחה המאורגנת בישראל

אחת מנקודות המפנה בגיבוש הזהות הקיבוצית של יוצאי מרמורש בישראל התרחשה בשנת 1959, כשבני הזוג יהושע והלן רייך החלו לפרסם את כתב העת **מרמורש סיגט**. כתב העת יצא לאור במשך כ-15 שנים והיה כתוב בעברית ובהונגרית. הוא הודפס בין פעמיים לארבע פעמים בשנה, ותיאר בהרחבה הן את הפעילות החברתית השוקקת שניהלו יוצאי מרמורש בישראל הן את החיים היהודיים במחוז לפני השואה, אגב הצגת מסמכים, תמונות או עדויות אישיות. בין עשרות הכותבים בעיתון נמנו אלי ויזל והביבליוגרף נפתלי בן-מנחם, איש הספרייה הלאומית, שהיה אספן וחוקר של דפוס סיגט. אפרים דביר (דיודוביץ) פרסם כתבות מזיכרונותיו על הדרך שבה נחגגו החגים במרמורש, ואילו שלמה זמרוני, פעיל המזרחי, תיאר את הפעילות התרבותית והפוליטית של הארגון. משה לייב קריינר, מנהיג הפדרציה של יוצאי מרמורש בארצות הברית, דיווח על הפעילות החברתית שם. רבים מן הכותבים הקבועים פרסמו את מאמריהם בהונגרית. בהם היו

37. למשל קרבנלי, תשס"ד; לנדא, תשע"א; רובינפלד, תשע"ד.

38. שוורץ, 1971; טמבור, 1974; שכטר, 1974; כץ, 1975-1976; טמבור, 1980.

39. צחור, תשנ"ח; רוזן, 2001.

40. מ"ש גשורי, "מרמורש: מרכז לחסידות וזמרתה", **מרמורש סיגט**, יולי 1967, אצל קרן-קרץ, 2013; איזיקוביץ, 1980.

41. Muzsikás, Mármaros - The Lost Jewish Music of Transylvania, Hannibal records 1993, HNCD 1373.

הלל דנציג, כתב העיתון 'דבר', העיתונאים ד"ר יהודה (ליוש) מרטון ודוד (דז'ו) שן, שניהם עיתונאים של העיתון הישראלי בהונגרית *Uj Kelet*, וגם הלן ויהושע רייך, המוציאים לאור, פרסמו את מאמריהם בהונגרית.

העיון בעיתון מעלה כי מעבר לפעילות ההנצחה שלו קידם העיתון יצירת קהילה תוססת של יוצאי מרמורש וארגן מפגשים ומסיבות בכל מיני זמנים לאורך השנה. שני האירועים המרכזיים היו עצרת הזיכרון לנספים בשואה ומסיבת פורים מפוארת שנערכה באולם אירועים או בבית מלון.⁴² כן קידם העיתון את פעילותן של קרנות סיוע שייסדה הפדרציה בארצות הברית בתחילת שנות החמישים שאפשרו ליוצאי מרמורש בישראל לקבל הלוואות בתנאים נוחים. בתחילה הוקמו שתי קרנות, אחת של הסניף בניו יורק והאחרת של הסניף בלוס אנג'לס, אולם בשנת 1975 אוחדה פעילותן.⁴³

מוסד ההנצחה הרשמי הראשון לשואה במדינת ישראל היה ב'מרתף השואה' בהר ציון שבירושלים, שהחל את פעילותו בשנת 1948.⁴⁴ בסוף שנות החמישים, בדומה למאות קהילות יהודיות אחרות, הציבו בו גם יוצאי מרמורש מצבת זיכרון לקהילתם והתחייבו לנהל במקום טקס אזכרה שנתי.⁴⁵ אגב התגבשותה של קהילת יוצאי מרמורש בישראל החלה להישמע דרישה לקיים גם פעילות הנצחה בהיקף נרחב יותר. בתחילת בשנות השישים החלו להישמע הקריאות הראשונות לכתיבתו של ספר יזכור לקהילות יוצאי מרמורש, אולם בעיות שונות עיכבו את הוצאתו לאור יותר משני עשורים.⁴⁶ העיכוב בכתיבתו של ספר היזכור הכללי עודד כותבים עצמאיים לפרסם ספרי יזכור שהוקדשו לקהילות יחידות: הראשון שבהם עסק בתולדות הכפרים רסקובה וזובלס, ואחריו יצאו לאור ספרים שהנציחו את הכפר בורשה, הכפר טָטֶש והעיירה חוסט.⁴⁷

באמצע שנות החמישים החלו יוצאי מרמורש לשקול את הקמתו של בית זיכרון שינציח את הקהילות היהודיות וישמש מרכז לפעילות חברתית.⁴⁸ בהחלטה שותפו גם ראשי הפדרציה של יוצאי מרמורש בארצות הברית, והם החלו לאסוף תרומות לצורך העניין. התוכנית הראשונה של הבניין הוצגה לציבור בשנת 1963, ושנה לאחר מכן כבר

42. **מרמורש סיגט**, דצמבר 1963, קרן־קרץ, 2013, עמ' 3.

43. **מרמורש סיגט**, יוני 1961, שם, עמ' 6; מרץ 1964, שם, עמ' 4; שם, עמ' 51 (אנגלית).

44. בר, 2005; לבון, 2012.

45. **מרמורש סיגט**, אוקטובר 1959, קרן־קרץ, 2013, עמ' 8.

46. **מרמורש סיגט**, ספטמבר 1960, עמ' 2; שם, ספטמבר 1963, עמ' 4-5; שם, דצמבר 1963, עמ' 4; שם,

אפריל 1965, עמ' 4; שם, יולי 1965, עמ' 3; שם, אוקטובר 1965, עמ' 6.

47. מושקוביץ, תשכ"ט. בהמשך יצאו ספרים נפרדים גם לקהילות אחרות: שטיין, תשמ"ה; גרשוני, תשנ"ה; מנשל, תש"ס; פוקס, תשס"ח.

48. **הצפה**, 5.1.1955, עמ' 3.

הוחל בחיפוש אחר מגרש מתאים.⁴⁹ בסוף שנת 1969 הונחה אבן הפינה לבניין שנבנה ברחוב עמק יזרעאל (כיום רחוב הרב פרנקל) בדרום תל אביב בהשתתפות נציגי הפדרציה וראשי הארגון בארץ.⁵⁰ בשנים שלאחר מכן נמשך מסע גיוס הכספים בארצות הברית במלוא המרץ.⁵¹ בית מרמורש נחנך באפריל 1973 וכלל בית כנסת, היכל הנצחה, ארכיון, אולם אירועים ושורת חדרים שהוקצו לפעילותם של הארגונים הנפרדים של יוצאי העיירות והכפרים הגדולים.

עוד יוזמות הנצחה מאותו פרק זמן היו הצבת מצבה לזכר קורבנות השואה במחוז מרמורש בחורשה שניטעה ביער הקדושים בכיסלון בשנת 1966 והקמתו של מרכז הנצחה נוסף שהקימו לעצמם בני העיר סיגט בשל מחלוקות פנימיות בזמן הקמתו של בית מרמורש. הסכום הראשוני גויס בשנת 1971, ובעזרתו נרכשה דירה ברח' בצלאל 7 בתל אביב. שיפוצה הסתיים בשנת 1973. מחלוקת עם עיריית תל אביב הגבילה את הפעילות הציבורית במקום, ולאחר כמה שנים אוחדה הפעילות של יוצאי סיגט עם זו של יוצאי שאר הקהילות בבית מרמורש.⁵²

לאחר הקמת בתי הנצחה סומן היעד הציבורי הבא: כתיבת ספר יזכור לקהילות מרמורש. עורכיו היו שני אנשי ספר, הביבליוגרף יוסף יצחק כהן וחבר הכנסת שלמה יעקב גרוס, והוא התבסס על הדגם של סדרת 'פנקס הקהילות' של יד ושם. בהתבססם על מחקר מעמיק, על ליקוט ראיונות בכתב ובעל פה ועל שימוש במקורות ארכיוניים נכתב ערך נפרד לכל אחד מיותר מ-160 היישובים שהתגוררו בהם יהודים במרמורש. אל כ-500 העמודים שיוחדו לתיאור תולדות כל הקהילות נוספו עוד כ-150 עמודי רקע שתיארו את תולדות ההתיישבות במרמורש, את אופי החיים היהודיים במחוז, את מרכיבי הפולקלור הייחודי לו ואת קורותיהם של היהודים בימי השואה. הספר יצא לאור בשנת 1983 וזכה להערכה רבה הן מצד יוצאי מרמורש הן מצד היסטוריונים, שהתרשמו מן המידע המקיף והיסודי שנאסף בו. לאחר שאזלה המהדורה הראשונה יצאה לאור בשנת 1996 מהדורה מורחבת של ספר זה.

49. **מרמורש סיגט**, ספטמבר 1963, קרן־קרץ, 2013, עמ' 4; יוני 1964, שם, עמ' 5.

50. גרוס וכהן, 1983, עמ' 52 (אנגלית).

51. **מארגנן זשורנאל**, 3.5.1971, עמ' 1; שם, 21.5.1971, עמ' 12; שם, 25.6.1971, עמ' 12; **פנים אל פנים**, 14.5.1971, עמ' 9.

52. **מרמורש סיגט**, יולי 1971, קרן־קרץ, 2013, עמ' 6-7; מאי 1973, שם, עמ' 13; יוני 1974, שם, עמ' 13.

יוצאי מרמורש בארצות הברית לאחר השואה

לאחר השואה הגיעו לארצות הברית אלפי ניצולים יוצאי מרמורש, ורבים מהם נקלטו בקהילות הקיימות בערים למיניהן. ניצולים שהשתייכו לפני השואה לקהילות החסידיות הצטרפו לחצרות הגדולות שהקימו בניו יורק הרבנים החסידיים ההונגריים מצאנז-קלויזנבורג או מסאטמר או לאחת החצרות הקטנות שנשארו את שמות הכפרים והעיירות במרמורש, ובהן בושטינה, וישובה, סיגט, ספינקא, חוסט, קרטשניף, ראחוב ודולינה. הפדרציה של יוצאי מרמורש כללה כ-25 ארגוני בת נפרדים, והוותיק, הגדול והחזק שבהם היה 'חברת הסעד הראשונה של צעירי מרמורש', שהמשיך לפרסם אחת לשלושה חודשים את כתב העת שלו, **דער מאַראַמאָאָשער זשורנאַל**, ובו נסקרה גם פעילותם של הארגונים הקטנים יותר. חלקו העיקרי של העיתון יוחד לפעילות המקומית של הארגון, וחלקים אחרים בו יוחדו לסיפורי זיכרונות ממרמורש ולסקירת הפעילות של הארגון בישראל. כמו כן דיווח העיתון על האזכרות השנתיות לנספים בשואה ולפעילויות אחרות, כמו פעילות של אבות ובנים. כמו בישראל גם באמריקה היה נשף פורים האירוע החברתי המרכזי. החל מסוף שנות השישים התגברה פעילות ההתרמה למען הקמתו של בית מרמורש, ויעד התרומה נקבע לרבע מיליון דולר. בשנת 1968 הקימו גם יוצאי מרמורש באמריקה מצבת זיכרון בבית עלמין 'בית דוד' שבאלמונט (Elmont), ניו יורק.⁵³

בשנת 1969 החלה גם קהילת אנשי ספרד של יוצאי מרמורש החסידים לפרסם בולטין שנדפס במכונת כתיבה ושוכפל. בשנת 1972 חגגה חברת הסעד הראשונה של צעירי מרמורש שישים שנים להקמתה וציינה זאת באירוע חגיגי במיוחד. שנה לאחר מכן, לרגל מלאת חצי יובל למדינת ישראל, ציין העיתון את תרומתם של יוצאי מרמורש לישראל, את הקמתן של כשבעים דירות בשיכון מרמורש ואת התגייסותם לרכישת אגרות חוב (בונדס) של מדינת ישראל.⁵⁴ בשנת 1974 חגגה גם הפדרציה של הארגונים של יוצאי מרמורש יובל להקמתה. היא ציינה זאת באירוע חגיגי שלווה גם בחוברת לציון האירוע ובו צוינה תרומת חברי הפדרציה למדינת ישראל וכן צוין שרכשו שני אמבולנסים בעבור מגן דוד אדום. עם השלמתם של שני המיזמים הגדולים, כלומר הקמתו של בית מרמורש בשנת 1973 והוצאתו לאור של ספר מרמורש בשנת 1983, ובחלוף ארבעים שנה מאז השואה, הלכה והידלדלה פעילותם של הארגונים. הפרסום האחרון של העיתון **דער מאַראַמאָאָשער זשורנאַל** המוחזק בספריית ייו"א הוא משנת 1987. גם ספר הפרוטוקולים של חברת הסעד

53. **דער מאַראַמאָאָשער זשורנאַל**, אפריל 1971, עמ' 9.

54. שם, אפריל 1973, עמ' 6-7.

הראשונה של צעירי מרמורש, שמסר נשיא הארגון מוריס לייב קריינר לארכיון יו"א, מציין שהשיבה האחרונה הייתה בשנת 1988.⁵⁵

הפעילות המשותפת האחרונה של יוצאי מרמורש, שהייתה גם אחת הראשונות שבהן, היא הפעילות המתנהלת בבתי העלמין. אחד השירותים שסיפקו הארגונים הרבים של יוצאי מרמורש היה הזכות להיקבר בחלקה נפרדת של החברים בארגון. בניו יורק לבדה פעלו משנות העשרים לפחות 15 ארגונים שניהלו חלקות קבורה נפרדות ליוצאי מרמורש בכמה בתי עלמין ברחבי העיר והמדינה.⁵⁶ פעילות זו, שהחלה עוד בתחילת המאה הקודמת, נמשכת גם במאה ה-21. וכך, אף שבאחרית חייהם כבר ניתקו הקשרים בין יוצאי מרמורש לבין חבריהם לכפר, לעיירה או למחוז, לפחות לאחר מותם הם זוכים להתאחד איתם בחלקה אחת.⁵⁷

פעילות ההנצחה והשימור בישראל במאה ה-21

בארצות הברית הלכה ודעכה הפעילות המאורגנת של יוצאי מרמורש, ואילו בישראל, למרות הירידה הטבעית במספרם של בני הדור הראשון, נמשכו כסדרן פעולות ההנצחה והזיכרון. בית מרמורש ממשיך את פעילותו ועורך מדי אביב כמה אירועי הנצחה לנספי השואה מן העיירות למיניהן. בשנת 2000 יצא לאור ספר יזכור לעיירה חוסט, העיירה השנייה בגודלה במרמורש, וספר יזכור לעיר סיגט יצא לאור בשנת 2003 לאחר קשיים מרובים. אירוע ההשקה של ספר זה בבית התפוצות היה למפגש המוני של יוצאי העיר והסביבה.⁵⁸ באותה תקופה, עקב מהפכת המידע באינטרנט, החלו כמה אנשים לאסוף ולפרסם ברשת מידע היסטורי וגנאלוגי של יוצאי מרמורש. בה בעת הוקמה גם קבוצה וירטואלית של מתעניינים בתולדות המחוז שהתכתבו באמצעות רשימת תפוצה של דואר

55. ארכיון יו"א, ארכיון אישי מוריס לייב קריינר (1925-1984), RG 1283.

56. רשימה חלקית של החברות שפעלו בסביבת ניו יורק; Chevra Agudath Achim Winitz Anshe Marmarosh; Chevra Agudath Chavarim Anshe Marmarosh; Chevra Kadisha D'Kahal Yeruim Chust Boro Park; First Korosmezoer Sick & Aid Society; First Marmaros Young Men's Aid Society Inc.; First Solotwiner Sick & Benevolent Association; Marmaros Benevolent Association Inc.; Marmaros Sziget, Chevra Anshe Marmaros Kranken Unt. Verein; New York Marmaros Young Friends Society (AJHS); Rakower Young Men's Benevolent Association, Society of Chust & Vicinity.

57. בני יורק ובסביבתה נקברים יוצאי מרמורש בבתי העלמין האלה: Floral Park, Beth David (Elmont), Montefiore, Mt. Hebron, Union Field (Ridgewood), Washington (Brooklyn), Washington (Deans (NJ), Wellwood (Long Island).

58. מנשל, תש"ס; אלפסי, סלאי ונצר, 2003.

בנושא.⁶⁴ בשנים האחרונות החל לפעול ארגון Sighet Tarbut Foundation, העוסק בהנצחת הקהילה ובפעילות חינוכית להנחלת מורשתה בקרב בני המקום.⁶⁵ אם כן, תקופה זו התאפיינה בעיקר ביוזמות אישיות, שלא נתמכו או הוכונו בידי גוף ציבורי. היוזמות הללו כללו שני סוגים עיקריים של פעילויות: סוג פעילות אחד עסק בתיעוד ובהנצחה של העבר באמצעות הקמת אתרים במרשתת, הוצאה לאור של ספרי יזכור וספרי זיכרונות ופרסום מחקרים מדעיים. סוג פעילות אחר ביקש להרחיב את מעגל המודעות באמצעות יוזמות בעלות אופי חברתי, כלומר טקסי זיכרון, נסיעות מאורגנות, הרצאות במגוון פורומים, פעילות בקרב תלמידים והתחלה של פעילות ברשתות החברתיות. שני סוגי הפעילות הללו, כלומר הנצחת העבר מחד גיסא והגדלת המודעות לעצם קיומו של עבר זה מאידך גיסא, משלימים זה את זה ולעיתים גם חופפים זה לזה. מטבע הדברים, ככל שחולף הזמן קטן מספרם של מי שהעיסוק בשימור ובתיעוד של זיכרון העבר קרוב לליבם, ובד בבד נעשית קשה התחרות על תשומת ליבו של הדור הצעיר. הדברים נכונים כאשר מדובר בשימור ובהנצחה של זיכרון השואה באופן כללי, ועל אחת כמה וכמה כאשר מדובר בשמירת הזיכרון של כל אחת מאלפי הקהילות הקטנות שנכחדו בה.

סיכום

פעילות המחקר וההוראה של התיעוד וההנצחה של הקהילות שחרבו בשואה התרכזה מטבע הדברים בסיפור התרחשויות שקרו במרחב הגאוגרפי של הכפר, העיירה, העיר או המחוז באירופה. בניגוד לעניין שיש כיום בעולם הרחב בתיעוד ובחקר של קהילות המהגרים, הציבור היהודי בכלל והמחקר האקדמי בתחום החברה וההיסטוריה היהודית בפרט התעלמו כמעט כליל מקהילות המהגרים היהודים שקמו במדינות שמחוץ לאירופה.⁶⁶ ודוק, הכוונה אינה להתעלמות מציבור המהגרים היהודים בכללותו אלא לאותן קהילות קטנות שהתגבשו סביב זהות מקומית של מדינה, חבל ארץ או מקום מגורים משותף.⁶⁷ לפיכך אין בידינו כמעט שום תיעוד של הפעילות החברתית, הספרותית, העיתונאית והתרבותית של קהילות מסוג זה, שלמרות ריחוקן הגאוגרפי והתרבותי מעיירות מוצאן לא ניתקו את הקשרים לעברן והמשיכו לשמר במגוון דרכים את הזיכרון הקיבוצי, המשותף.

64. פופסקו 2010, פופסקו 2014, פופסקו 2015; פופסקו, 2016; קטינא, 2016. פופסקו גם הביא לבית הדפוס את זולופצ'וק, 2012. גם ספר זה כולל מידע על יהדות סיגט וסביבתה.

65. www.ftsighet.com.

66. למשל ון היר, 1998; נייט, 2011; וייטהד ואחרים, 2015; כרים ואל'ראווי, 2018.

67. יוצא מן הכלל הוא העניין בקהילות המהגרים שקמו בישראל בעשורים האחרונים, קרי קהילת יוצאי חבר המדינות וקהילת יוצאי אתיופיה. ראו למשל חפץ, תשס"א; ענתביימיני, תשס"ג.

בדוגמה שהובאה לעיל ראינו כיצד קהילת המהגרים ממרמורש, הן זו שקמה בארץ ישראל הן זו שבאמריקה, שימרה את הזיקה למקומות המוצא של חבריה. הדרכים לכך היו מגוונות ונעו בין יצירת תלות כלכלית של הקהילה המהגרת בקהילת המקור, כמו במקרה של הכוללים, ובין מצב הפוך, שבו קהילות המהגרים באמריקה סייעו לבני הקהילה שבאירופה. מעבר לקשרים הכלכליים היו גם גשרי תרבות ענפים שהתבססו על חוויות חיים ומסורות משותפות, ובהן התרבות, המוזיקה, המטבח המקומי, הדיאלקט והפולקלור. זאת כמובן מעבר לקשרים האישיים בין מי שהיגרו למדינות אחרות ובין בני משפחותיהם שנשארו באירופה.

לפני השואה היה די בעצם קיומה של קהילת המקור, שבה המשיכו להתגורר קרובי משפחה וחברים, לשמש עוגן יציב של זהות בעבור קהילות המהגרים. חורבן קהילות אירופה בשואה ניתק את הקשר המוחשי שחיבר את קהילת המהגרים למקום מוצאה ובמידה מסוימת גם את הקשר שבין החברים באותן קהילות. כדי לשמר קשרים אלה פעלו מנהיגי קהילות המהגרים להמשיך ולהנכיח את הזיכרון שאבד, וכך העניקו לבני קהילותיהם משמעות וייעוד חדשים. פעולות ההנצחה היו מגוונות, ובהן הקמת מצבות, ארגון אירועי זיכרון והוצאתם לאור של ספרי הנצחה וספרי יזכור. לאחר השואה התחזקו הקשרים בין קהילות המהגרים ברחבי העולם, בייחוד בכל הקשור לסיוע לקליטת ניצולי השואה ולהנצחת קהילת המקור החרבה.

בחלוף השנים, ככל שהלך והידלדל הדור שהיה בעל קשר ישיר לקהילות המקור, פחתה פעילותן של קהילות המהגרים עד שבמקרים רבים התמוססה כליל. לפיכך את פעילות ההנצחה והשימור שארגנו קודם לכן ראשי קהילת המהגרים תפסו בעשורים האחרונים יוזמות אישיות. היזמים עצמם כבר השתייכו למי שקשריהם לקהילות המקור כבר לא היו על סמך היכרות אישית, והם תיווכו את פעולות ההנצחה שלהם בשפה ובאמצעים הטכנולוגיים שהיו נגישים יותר לבני הדור הצעיר, שמידת מחויבותו לשימור זכר קהילות המקור הייתה נמוכה בהרבה ממידת מחויבותם של בני הדור שבעבורם היה הזיכרון חי. לכן הדורות הראשונים של המהגרים פעלו בעיקר לחיזוק הקשרים הבין־אישיים בין כל חברי הקהילה. הם הקימו אנדרטאות, מצבות ובית זיכרון ששימש מוקד להתכנסויות, וכן ארגנו אירועים חברתיים שונים. לעומתם הדור הצעיר פנה למרחב הווירטואלי. כך, אף שבאופן כללי המחויבות לשימור הזיכרון בקרב צאצאי המהגרים בני הדור השלישי, הרביעי או החמישי פחותה בהרבה ממחויבותם של אבותיהם, המרחב הווירטואלי מאפשר לרבים מהם להיות שותפים בפעולות אלה, ולו רק כצופים מרחוק.

רשימת קיצורים ומקורות

- M. Eisikovitz, *Songs of the Martyrs – Hasssidic Melodies of Maramures*, New York 1980. איזיקוביץ, 1980
- אלפסי, סלאי ונצר, 2003 י' אלפסי, א' סלאי וא' נצר (עורכים), **העיר שבלב: סיגט היהודית**, מתן 2003.
- אפשן, 1939 ה' אפשן, **בית ישראל – וויזשניצער רבי'ס הויף**, סיגט 1939.
- בן-מנחם, תשי"ח בן-מנחם, **מספרות ישראל באונגאריה**, ירושלים תשי"ח.
- בר, 2005 D. Bar, "Holocaust Commemoration in Israel During the 1950s: The Holocaust Cellar on Mount Zion", *Jewish Social Studies* 12[1] (2005), pp. 16–38.
- ברידערלעכקייט, 1936 **ברידערלעכקייט: [...] געוויזענע דער פראטעסטאנאלער, סאציאלער, קולטורעלער און געזעלשאפטלעכער אנטוויקלונג פון די אומאפהענגיקע לאנדסמאנשאפטן און בענעפיט סאסייעטיס**, ניו יורק 1936.
- בש, 1978 א' באש, **פארבארגענע פראפילן**, מונטריאול 1978.
- גבע, 2017 ש' גבע (עורכת), **השואה: שעת חינוך**, בני ברק 2017.
- גוטליב, 1933 ה"ל גוטליב, "א מאראמאקאראשער עמ' הארץ", **לידער פון מיין לעבן**, סעאיני 1933, עמ' 74–75.
- גידו, 2013 A. Gidó, "A romániai Máramaros zsidósága," V. Bányai, C. Fedinec & S. R. Komoróczy (eds.), *Zsidók Kárpátalján: Történelem és Örökség a Dualizmustól Korától Napjainkig*, Budapest 2013, pp. 221–225.
- גלעד, 2016 א' גלעד, "לנדסמנשפטיס" בארץ משלהי המאה ה־19 ועד מחצית המאה ה־20: מקורות היסטוריים ופעילות, עבודת מסטר, אוניברסיטת בראילן, רמת גן 2016.
- גרוס וכהן, 1983 ש"י גרוס וי"י כהן, **ספר מארמארוש: מאה וששים קהילות קדושות ביישוב ובחורבן**, תל אביב 1983.
- גרינוואלד, 1909 י"י גרינוואלד, **ספר זכרון לראשונים: כולל תולדות וקורות הגאונים אשר [...] בעיר סיגעט [...] סאטמר**, 1909.
- גרינוואלד, 1923 י"י גרינוואלד, **היהודים באונגאריה**, וייצן 1923.
- גרינוואלד, 1945 י"י גרינוואלד, **טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן**, ניו יורק 1945.
- גרשוני, תשנ"ה י' גרשוני, **תפוח: קובץ שמות ופרטים מתולדות קהלת טעטש**, באר שבע תשנ"ה.

- האני, 2004
 מ' האני, "מקור הקהילה היהודית במרמורש סיגט", **הכנס הבינלאומי השנתי ה-24 לגנאלוגיה יהודית**, ירושלים 2004.
- הגלילי, תשט"ז
 י' הגלילי (פיקל), **עיירה שהייתה: טורן שבקרפטים**, תל אביב תשט"ז.
- ויזל, תשט"ז
 א' ויזל, **און די וועלט האָט געשוויגן**, בואנוס איירס תשט"ז.
- וייטהד ואחרים, 2015
 C. Whitehead, S. Eckersley, K. Lloyd & R. Mason (eds.), *Museums, Migration and Identity in Europe Peoples, Places and Identities*, London & New York 2015.
- ויין, תשל"ג
 א' ויין, "ספרי הזיכרון כמקור לחקר תולדות קהילות ישראל באירופה", **יד ושם ט** (תשל"ג), עמ' 209-222.
- וייסר, 1985
 M. R. Weissner, *A Brotherhood of Memory: Jewish Landsmanshaftn in the New World*, New York 1985.
- ון היר, 1998
 N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Washington 1998.
- זולופצ'וק, 2012
 P. R. Zolopcsuk, *Sighetu Marmatiei*, Sighetu Marmatiei 2012.
- חנוכת הבית, תשנ"ח
 חגיגת חנוכת הבית, בני ברק תשנ"ח.
- חפץ, תשס"א
 מ' חפץ, "קהילת יוצאי ברית המועצות (חבר העמים) בישראל – סיפורה של הצלחה של הגדולה בקהילות ישראל", בתוך: א' מזרחי וא' בן-דוד (עורכים), **עדות: עדות לישראל, גלות, עליות, קליטה, תרומה ומיזוג**, נתניה תשס"א, עמ' 282-299.
- חשבון, תרס"ט
חשבון (בילאנץ): ממועות רמבעה"נ דכולל מאראמאראש, סיגט תרס"ט.
- טמבור, 1974
 ו' טמבור, "וועגן מאַראַמאַרעשער ייִדישע ווערטער", **יידישע שפראך**, 33 (1974), עמ' 47-49.
- טמבור, 1975
 ו' טמבור, **מאַראַמאַרעשענער**, בוקרשט 1975.
- טמבור, 1980
 ו' טמבור, "יידישע ווערטלעך און אידיאָמען", **בוקאַרעשטער שריפֿטן**, ג (1980), עמ' 105-129.
- כהן, 2013
 E. H. Cohen, *Identity and Pedagogy: Shoah Education in Israeli State Schools*, Boston 2013.
- כץ, 1976-1975
 עזריאל כץ, "הערות און הוספות פֿון אַ מאַרמעראַשער קוקווינקל", **יידישע שפראַך** 34 (1975), עמ' 43-49; **יידישע שפראַך** 35 (1976), עמ' 71-75.

- K. H. Karim & A. Al-Rawi (eds.), *Diaspora and Media in Europe: Migration, Identity, and Integration*, London 2018.
- כרים וא'ראווי, 2018
- די אידישע לאַנדסמאַנשאַפֿטען פֿון ניו יארק: צוגערייט דורך דער אידישער שרייבערגרופע אויפֿן פֿעדעראַלען שרייבער פּראָיעקט**, ניו יארק 1938.
- לאַנדסמאַנשאַפֿטען, 1938
- א' לבון, "מרתף השואה בהר ציון: בין זכירה עממית לזיכרון ממלכתי", **ישראלים** 3 (2012), עמ' 71-91.
- לבון, 2012
- י"ד לאנדא, **געווען אַמאָל אַ דערפֿל: סיטשעל – מאַרמאַרוש**, קריית יואל תשע"א.
- לנדא, תשע"א
- י"צ מושקוביץ, **ספר לזכרון קדושי רוסקובה וזבלס**, תל אביב תשכ"ט.
- מושקוביץ, תשכ"ט
- צ' מנשל, **קהילת חוסט והסביבה: ספר זיכרון**, רחובות תש"ס.
- מנשל, תש"ס
- מראש צורים**, בני ברק תשע"ב.
- מראש צורים, תשע"ב
- R. D. Knight, *The Long Wait: African Migrant Communities and the Production of Local Identity in Istanbul, Turkey*, Washington 2011.
- נייט, 2011
- I. R. Nicola, "Jewish Wedding in Maramures", *East European Meetings in Ethnomusicology* 4 (1997), pp. 49–66.
- ניקולה, 1997
- I. Sauliuc, "Arrival of Jews in Săpânța Village: Between Myth and Historical Truth", *Studia Judaica* 21 (2014), pp. 160–171.
- סאוליוק, 2014
- D. Soyer, "Between Two Worlds: The Jewish Landsmanshaftn and Questions of Immigrant Identity," *American Jewish History* 76[1] (1986), pp. 5–24
- סויר, 1986
- ל' ענתביימיני, "אתיופיה האורבנית ותרבות שחורה: מודלים של זהות חדשה בקרב נוער עולה מאתיופיה לישראל", בתוך: ר' איזיקוביץ' (עורכת), **על גבולות תרבותיים וביניהם: עולים צעירים בישראל**, תל אביב תשס"ג, עמ' 11-31.
- ענתביימיני, תשס"ג
- T. Pompiliu, "Pages from the History of the Deportation of Jews from Maramureș: Chronicle of a Village – Botiza", *Studia Judaica* 4 (1995), pp. 22–29.
- פומפיליו, 1995
- I. J. Popescu, *Evrei de seamă născuți la Sighet*, Sighet 2010.
- פופסקו, 2010
- I. J. Popescu, *Cartea sinagogilor: The book of Synagogues*, Sighet 2014.
- פופסקו, 2014

- I. J. Popescu, *Ghibborim - Evrei Sigheteni în Primul Război Mondial: Jews from Sighet in the First World War*, Sighet 2015. פופסקו, 2015
- I. J. Popescu, *Evreii din Sighet: scurtă Istoria 1600-1940*, Sighet 2016. פופסקו, 2016
- א' פוקס, **ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבן**, ירושלים 1987-1979. פוקס, 1987-1979.
- א' פוקס, **חוסט ובנותיה: לתולדות עיר ואם בישראל וקהילותיה הכפריות**, ירושלים תשס"ח. פוקס, תשס"ח
- A. Pintea, "The End of Holocaust: The End of Pain?" *Studia Judaica* 21 (2014), pp. 139–159. פינטו, 2014
- A. Pintea, "Jewish Cultural Heritage in Maramureș: Historical Monuments as Sites of Memory," *Studia Judaica* 22 (2017), pp. 50–73. פינטו, 2017
- י' פיקסלר, "עליית סיטקוב – העלייה לארץ", **אתר הארכיון לתולדות רחובות**: www.rehovotarchive.org.il/cgi-webaxy/.item?325. פיקסלר, ללא שנה
- ש' פרידלנדר, "השוואה בין זיכרון להיסטוריה", **מדעי היהדות** 30 (תש"ן), עמ' 11–20. פרידלנדר, תש"ן
- נ"ד פריימן, **ספר הזכרון הירושלמי**, ירושלים 1913 (הוצאה מחודשת, ירושלים 1980). פריימן, 1913
- נ"ד פריימן, **כל ירושלים**, ירושלים 1921 (הוצאה מחודשת, ירושלים 1979). פריימן, 1921
- ב' צחור (וייס), **סיפורי הפולקלור של יהודי רוסיה הקרפטית במחוז מרמרוש**, [ללא מקום] תשנ"ח. צחור, תשנ"ח
- קאנסטיטושאן דער חברה אגודת חברים אנשי מאראמאראש געגרינדעט אים יאהרע 1901**, ניו יורק 1927 (הוצאה מחודשת). קאנסטיטושאן, 1901
- N. M. Kaganoff, "The Jewish Landsmanshaftn in New York City in the Period Preceding World War", *American Jewish History* 76[1] (1986), pp. 56–66. קגנוף, 1986
- י"ה קטינא, **ספר איזהו חסיד**, ירושלים 2016. קטינא, 2016

- H. Kliger, "The Continuity of Community 'Landsmanshaftn' in New York and Tel Aviv", in: U. O. Schmelz & S. DellaPergola (eds.), *Proceedings of the Demographic Sessions Held at the 9th World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, August 1985*, Jerusalem 1989, pp. 405–415. קליגר, 1989
- ח' קליגר, "צווישן צוויי וועלטן: לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין דער נאַכמלחמהדיקער אַמעריקע", **ייווא בלעטער** 1 (1991), עמ' 249–255. קליגר, 1991
- H. Kliger, *Jewish Hometown Associations and Family Circles in New York: The WPA Yiddish Writers' Group Study*, Bloomington and Indianapolis 1992. קליגר, 1992
- נ' קרן, "המוסדות להנצחת השואה בישראל כסוכני־חינוך", **החינוך וסביבו** כ (תשנ"ח), עמ' 19–24. קרן, תשנ"ח
- מ' קרן־קרץ, "החינוך היהודי במחוז מרמורש מתחילת הישוב היהודי ועד השואה", עבודת מסטר, אוניברסיטת בראילן, רמת גן 2004. קרן־קרץ, 2004
- מ' קרן־קרץ, "החיים התרבותיים במחוז מרמורש (הונגריה, רומניה, צ'כוסלובקיה), ספרות, עיתונות והגות יהודית בין השנים 1874–1944", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן 2008. קרן־קרץ, 2008
- מ' קרן־קרץ, "הירש לייב גוטליב: מייסד המרכז התרבותי בסיגט ובסביבתה", **כנס ירושלים: מאה שנות יידיש 1908–2008**, ירושלים דצמבר 2009. קרן־קרץ, 2009
- מ' קרן־קרץ, "עלית יהודי מרמורש: חקלאים חרדים לארץ ישראל", **הכנס השישי לגנאלוגיה יהודית, העמותה לחקר שורשי המשפחה**, תל אביב 2010. קרן־קרץ, 2010
- M. Keren-Kratz, "Sighet's Newspapers: A Romanian, Hungarian and Jewish Venture," *Conference: The Jewish World in Romanian Literature*, Jerusalem 2012. קרן־קרץ, 2012
- מ' קרן־קרץ, "הספריות בסיגט כמקום מפגש תרבותי", **גיליון איגוד ספרני יהדות** כד (2013): <https://did.li/IAVw5>. קרן־קרץ, 2013^א
- מ' קרן־קרץ, **מרמורש־סיגט: אורתודוקסיה קיצונית ותרבות יהודית־חילונית למרגלות הרי הקרפטים**, ירושלים 2013. קרן־קרץ, 2013^ב

- קרן־קראץ, 2014א, מ' קרן־קראץ, "בני מרמורש עולים בחומה", **עת־מול** 235 (2014), עמ' 19–22.
- קרן־קראץ, 2014ב, מ' קרן־קראץ, "הדפוס העברי בסיגט – תולדות ועדכונים", **גיליון איגוד ספרני יהדות** כט (2014): <https://did.li/gXPNf>.
- קרן־קראץ, 2014, מ' קרן־קראץ, "הירש לייב גוטליב – אימפריה עיתונאית של איש אחד", **קשר** 46 (2014), עמ' 58–66.
- קרן־קראץ, 2014ג, M. Keren-Kratz, "The Newspapers Industry in Maramures – Hungarian, Romanian and Jewish Joint Venture", in: C. Craciun (ed.), *Representations of Jewish Life in Romanian Literature*, Iasi 2014, pp. 377–390.
- קרן־קראץ, 2015א, M. Keren-Kratz, "The Jews of Maramaros: Exploring online and offline genealogical resources," *Avotaynu* 31, 3 (2015), pp. 41–42.
- קרן־קראץ, 2015ב, M. Keren-Kratz, "Maramaros, Hungary: The Cradle of Extreme Orthodoxy", *Modern Judaism* 35[2] (2015), pp. 147–174.
- קרן־קראץ, 2017, M. Keren-Kratz, "The Social and Cultural Role of Small Jewish Literary Centers: The Case of Sighet, Romania", *Journal of Modern Jewish Studies* 16[2] (2017), pp. 179–197.
- קרן־קראץ, 2018, מ' קרן־קראץ, "נרות רועדים בחלון", **סגולה** 101 (2018), עמ' 46–55.
- קרן־קראץ, 2020א, מ' קרן־קראץ, "כולל שומרי החומות: מבצרים את החומות", **סגולה** 113 (2020), עמ' 54–63.
- קרן־קראץ, 2020ב, מ' קרן־קראץ, "חסידיים בתל אביב: חצרות תל אביב", **סגולה** 123 (2020), עמ' 54–65.
- קרן־קראץ, 2020, M. Keren-Kratz, "Elie Wiesel's Memoirs: Between Fiction and Reality," in: V. Nesfield & P. Smith (eds.), *The Novels of Elie Wiesel*, New York 2020, pp. 3–24.
- קרן־קראץ, 2021, מ' קרן־קראץ, "החינוך היהודי לגיל הרך במחוז מרמורש (הונגריה, רומניה, צ'כוסלובקיה)", **דור לדור** נה (2021), עמ' 183–199.
- קרנבלי, תשס"ד, פ"ו קארנבלי, **טאטע הייסט לויפן: מין יוגנט דורך צוייטע וועלט קריג**, ברוקלין תשס"ד.

- רובינפלד, תשע"ד
 יש"א הלוי רובינפלד, **ספר שארית יואל: תולדות טרעסיף**,
 קריית יואל תשע"ד.
- רוזן, 1999
 א' רוזן, **מעשה שהיה: הסיפורת העממית של יהודי
 קרפטורוס**, תל אביב 1999.
- רוזן, 2001
 א' רוזן, "אבל ביידיש זה מצלצל אחרת: ביטויים יידיים במסורת
 יהודי קרפטורוס", **ידע עם** 61-62 (2001), עמ' 91-111.
- שוורץ, 1971
 י' שוורץ, "מאַרמאַרשער ייִדישע ווערטער ביי וואָלף טאַמבורן",
יידישע שפראַך 30 (1971), עמ' 76-84.
- שטיין, תשמ"ה
 ג' שטיין, **ספר זכרון בורשה: או, עירת־אהבים בירכתי
 הכרפתים**, קריית מוצקין תשמ"ה.
- שכטר, 1974
 מ' שעכטער, "צו פֿרי (טייטש 'אין דער פֿרי') און מאַראַמאַרש",
יידישע שפראַך 33 (1974), עמ' 49-50.
- שנבל, 1936
 ב' שנבל, "סיגעט", **מילנערגאַס**, בוקארעשט 1936, עמ' 60-61.
- שנבל, 1942
 ב' שנבל, "סיגעטער גאַסן קינדער", **ישיבה לידער**, בוקרשט
 1942, עמ' 75-76.
- שפירא, 1977
 א' שפירא, "שואה: זכרון פרטי וזכרון ציבורי", **זמנים** 57 (1997),
 עמ' 4-13.
- תדהר, 1958
 ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**, תל אביב 1958.